

B. GAŁĘSKI i A. WYDERKA

Instytut Ekonomiki Rolnej
Warszawa

ZMIANY W UKŁADZIE STOSUNKÓW PRACY NA WSI POLSKIEJ W LATACH 1952—1957

Podstawowym materiałem dla analizy klasowej struktury warstwy chłopskiej jest obraz stosunków pracy na wsi. Dobrze wiadomo, że wiele działań podjętych przez władzę ludową w naszym kraju (reforma rolna PKWN, unarodowienie i rozbudowa przemysłu) spowodowało znaczne zmiany w tej dziedzinie. Na podstawie badań ankietowych prowadzonych przez Pracownię Społeczno-Ekonomicznej Struktury Wsi IER w roku 1947 i 1952 omawialiśmy tę sprawę niejednokrotnie¹⁾ i wskazywaliśmy zasadnicze kierunki zmian: liczebne zmniejszenie się, a nawet niemal zanik grupy proletariatu wiejskiego, bardzo poważny spadek liczby rodzin wyrobniczych na wsi (b'e-doty wiejskiej), zmiany form kapitalistycznej lub kułackiej eksploatacji oraz zmniejszenie się znaczenia najmu w dużych gospodarstwach chłopskich, centralna pozycja grupy „średniackiej” tj. grupy złożonej z właścicieli gospodarstw opartych na pracy rodziny, wreszcie powstanie i powiększenie grupy ludności mieszanej (tzw. „chłopów-robotników”) posiadającej gospodarstwo rolne, lecz utrzymującej się głównie ze środków uzyskanych z pracy poza gospodarstwem.

Zachodzi pytanie, czy zarysowany w uprzednich omówieniach kierunek ma charakter trwały, czy też związany był wyłącznie z okresem 1947—1952? Pełniejszą odpowiedź na to pytanie daje analiza wyników ankiety przeprowadzonej przez naszą Pracownię w r. 1957. Ankieta pozwala przesunąć obserwacje na okres następny, w którym już począwszy od 1954 r. zaczynały stopniowo narastać zmiany polityki rolnej by w 1956 r. na VIII Plenum doprowadzić do przyjęcia nowej koncepcji w tej dziedzinie. Ankieta chwytła już zatem tendencje, które ujawniły się po VIII Plenum i pozwala na częściową ocenę wyników nowej polityki. Następną ankietę projektowaną na rok 1962 pozwoli zmiany te naświetlić bardziej całościowo i z pewnego już dystansu.

Nie będziemy już wracać tu do zasięgu ankiety oraz sprawy reprezentatywności danych. Informacje na ten temat znajdzie czytelnik w opracowaniach już publikowanych²⁾, a szczegółowy opis ankiety z r. 1957 w przygotowywanej obecnie do druku pełnej publikacji jej wyników. Informujemy, że dane dla omawianych okresów pochodzą z dwóch oddzielnych badań ankietowych. Badania ankietowe w 1957 r. objęły nieco większą liczbę wsi dlatego porównujemy dwie różne zbiorowości.

Zarobkowanie poza gospodarstwem

Ankieta pozwala stwierdzić dalszy wzrost zarobkowania rodzin rolniczych poza własnym gospodarstwem. Dynamikę tego procesu obrazuje tab. 1.

¹⁾ M. in Społeczno-Ekonomiczna Struktura Wsi w Polsce Ludowej Książka i Wiedza, Warszawa 1957 r.

²⁾ Komunikat o badaniach ankietowych Zakładu Społeczno-Ekonomicznej Struktury Wsi IER (J. M. A. W.). Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 5 1957 r.

B. Gałęski: Badania nad strukturą społeczną wsi. Kultura i Społeczeństwo nr 1 1958.

Tabela 1

Zarobkowanie poza własnym gospodarstwem rolnym w latach 1952—1957

Grupy obszarowe w ha	Liczba rodzin zbadanych		Odsetek rodzin, w których zarobkuje			
			ktokolwiek z rodziny		głowa rodziny	
	1952	1957	1952	1957	1952	1957
Rejon środkowo-zachodni						
0,5—4	210	402	77,1	82,1	68,6	69,7
4—7	89	162	29,2	18,5	13,5	8,6
7—14	348	338	11,4	14,2	4,0	3,9
14—20	125	104	9,6	9,6	2,4	—
20—25	40	29	2,5	10,3	—	—
25 i więcej	29	12	6,8	8,3	—	—
Rejon środkowo-wschodni						
0,5—4	494	639	53,2	60,7	42,5	49,0
4—8	675	974	28,7	28,3	16,7	17,0
8—12	306	397	15,4	19,9	7,8	7,8
12 i więcej	200	216	10,0	9,7	3,5	2,3
Rejon południowo-wschodni ¹⁾						
0,5—3	939	1 531	47,8	67,2	39,0	50,2
3—6	899	1 111	24,8	45,1	13,7	26,1
6—10	264	197	22,0	36,0	8,1	20,3
10 i więcej	51	25	16,7	28,0	9,5	24,0
Rejon południowo-zachodni						
0,5—4	325	472	81,8	82,6	74,2	70,1
4—10	510	436	37,1	39,2	16,1	15,6
10—12	155	88	33,5	38,6	13,5	17,1
12 i więcej	13	28	23,1	7,1	7,7	3,6

W grupie gospodarstw małorolnych (0,5—4 ha) ankieta wykazuje pewien wzrost zarobkowania. Największe nasilenie tego zjawiska obserwujemy w rejonie pld.-wschodnim, do dziś jeszcze odznaczającym się przeludnieniem wsi oraz największym w kraju rozdrobnieniem gospodarstw. Również w tymże rejonie obserwujemy duży wzrost odsetka zarobkujących głów rodzin.

Mimo różnic występujących między poszczególnymi rejonami i uzasadnionych specyfiką tych rejonów, mamy jak się wydaje w dalszym ciągu do czynienia z procesem odchodzenia ludności zamieszkałej na wsi od zajęć rolniczych i przekształcaniem się na tym tle grupy rodzin małorolnych w grupę nierolniczą. Bliższy obraz sytuacji w tym zakresie daje tab. 2 (opracowana tylko dla roku 1957 i ujęta w jednolitym dla wszystkich rejonów grupowaniu obszarowym) zawierająca podział rodzin badanych na trzy grupy: 1) grupę rolniczą²⁾, 2) grupę R/Z rolniczo-zarobkującą.

¹⁾ Dla rejonu południowo-wschodniego zamiast 1952 r. dane dotyczą roku 1957.

²⁾ W grupie tej występuje jedynie sporadycznie dorywcze zarobkowanie, jednak wysokość rocznych zarobków nie przekracza 10% rocznej wartości produkcji gotowej.

w której dochody spoza gospodarstwa nie przekraczają 60% produkcji gotowej gospodarstwa i grupę Z — zarobkującą (nierolniczą), w której dochody spoza gospodarstwa stanowią główną podstawę utrzymania rodziny (tj. przekraczają wartość 60% produkcji gotowej gospodarstwa).

Tabela 2

Rodziny posiadające gospodarstwo rolne według źródła utrzymania w 1957 r.

Grupy obszarowe w ha	Typ rodziny	Rejon			
		środkowo-zachodni	środkowo-wschodni	południowo-wschodni	południowo-zachodni
Razem	ogółem = 100	1 047	2 226	2 864	1 024
	R	60,2	66,8	46,2	47,3
	R/Z	18,6	24,3	25,5	24,4
	Z	21,2	8,9	28,3	28,3
0,5—2	ogółem = 100	270	214	855	242
	R	11,9	28,1	28,2	7,0
	R/Z	21,1	23,8	16,4	12,0
	Z	67,0	48,1	55,4	81,0
2—5	ogółem = 100	174	687	1 580	271
	R	40,2	55,0	51,2	34,3
	R/Z	37,4	34,2	30,0	36,2
	Z	22,4	10,8	18,8	29,5
5—7	ogółem = 100	120	517	302	112
	R	85,0	72,9	62,9	29,5
	R/Z	14,2	24,4	28,8	62,5
	Z	0,8	2,7	8,3	8,0
7—10	ogółem = 100	207	440	102	283
	R	82,0	79,5	61,8	74,6
	R/Z	17,5	18,9	25,5	24,0
	Z	0,5	1,6	12,7	1,4
10—15	ogółem = 100	156	266	23	102
	R	92,4	86,8	78,2	78,4
	R/Z	7,6	13,2	17,4	20,6
	Z	—	—	4,4	1,0
15 i więcej	ogółem = 100	120	102	2	14
	R	93,3	90,2	100,0	92,8
	R/Z	6,7	9,8	—	7,2
	Z	—	—	—	—

W tabeli 2 widoczne są znowu wyraźne różnice pomiędzy poszczególnymi rejonami kraju. Najbardziej rozpowszechnione jest zarobkowanie w rejonie południowo-zachodnim. Z przedstawionych danych wynika, że gospodarstwa czysto rolnicze zaczynają tu przeważać dopiero w grupach powyżej 7 ha.

W rejonie środkowo-zachodnim — zdecydowanie rolnicza jest grupa powyżej 5 ha. W pozostałych rejonach ziem dawnych poszczególne grupy obszarowe nie mają tak zdecydowanie określonego charakteru i dochody spoza gospodarstwa odgrywają większą stosunkowo rolę również w grupach większych (szczególnie w rejonie południowo-wschodnim) zaś dochody z gospodarstwa również w grupach mniejszych.

We wszystkich jednak rejonach rodziny utrzymujące się przede wszystkim z pracy poza gospodarstwem stanowią od 10 do 30% ogółu rodzin chłopskich posiadających gospodarstwa rolne, zaś grupa do 2 ha jest zdecydowanie nierolnicza. Nie precyzując bliżej tego terminu mówiliśmy kiedyś o pojawieniu się na wsi polskiej grupy chłopów-robotników. Jeśli by tą nazwą objąć grupę R/Z tzn. rodziny, dla których dochód spoza gospodarstwa odgrywa znaczną choć nie decydującą rolę w dochodzie ogólnym rodziny — to wówczas grupa chłopów-robotników stanowiłaby w poszczególnych rejonach $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{4}$ ogółu rodzin chłopskich posiadających gospodarstwo rolne. Grupę Z należałoby wtedy nazwać grupą robotników-chłopów w niej bowiem nie własne gospodarstwo, a dochody z zewnątrz odgrywają rolę decydującą. Oczywiście w obu tych nazwach słowo: robotnicy nie jest ścisłe. Chodzi bowiem o wszystkie rodzaje zatrudnienia poza własnym gospodarstwem, niezależnie od tego czy zarobkujący jest rzeczywiście robotnikiem czy pracownikiem umysłowym i czy zarobkuje w przemyśle czy np. w obrocie towarowym. Miejsce zatrudnienia osób zarobkujących poza własnym gospodarstwem oraz zmiany jakie pod tym względem zaszły pokazuje tabela 3.

Tabela 3

Rodzaj zatrudnienia osób zarobkujących w r. 1952 i 1957

Miejsce zatrudnienia	Rejon							
	środkowo-zachodni		środkowo-wschodni		połudn.-wschodni		połudn.-zachodni	
	1952	1957	1952	1957	1952	1957	1952	1957
Ogółem zatrudnieni w tym	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
przemysł	8,1	21,5	8,8	9,3	9,8	35,6	30,6	27,5
budownictwo i melioracje	5,8	7,1	8,8	5,6	—	8,6	4,2	6,0
uspołecz. rolnictwo i leśnictwo	13,2	13,7	2,9	13,8	5,4	5,7	24,6	28,7
transport i łączność	14,9	13,0	12,1	9,4	6,2	6,6	11,4	8,9
obróć towarowy, żywnie zbior.	11,1	4,7	1,3	9,8	4,1	6,2	7,3	8,5
władze terenowe	4,6	7,8	8,7	8,7	5,0	3,3	6,5	7,0
oświata i kultura	3,8	6,1	2,9	5,1	2,4	4,8	4,6	5,6
rzemiosło	6,8	6,5	18,2	18,3	34,9	18,5	4,2	3,6
praca u sąsiadów	26,6	14,9	23,2	15,9	18,2	8,1	1,0	2,8
inne	5,1	4,7	13,1	4,1	14,0	2,6	5,6	1,4

Zatrudnieni w przemyśle stanowią liczną grupę wśród ogółu zarobkujących i w latach 1952—57 odsetek przypadający na tę grupę w rejonie środkowo-zachodnim i południowo-wschodnim jeszcze bardziej się zwiększył. Obok przemysłu reprezentowane są dość licznie inne gałęzie gospodarki narodowej: obrót towarowy, żywnie zbiorowe, transport i łączność, oświata i kultura, rolnictwo i leśnictwo a także rzemiosło. We wszystkich uspołeczniowanych instytucjach i zakładach wytwórczych zatrudnienie wzrosło, spadło natomiast (poza rejonem południowo-zachodnim) zatrudnienie u sąsiadów.

Z innych badań Pracowni wynika, że większość wśród zarobkujących stanowią pracownicy fizyczni (np. w rejonie środkowo-zachodnim na 100 zarobkujących mężczyzn przypada 53 fizycznych poza rolnictwem, 18 w rolnictwie uspołecznionym, 8 w rolnictwie prywatnym, 8 w rzemiosle, a 12 pracowników umysłowych ogółem). Jednakże terminu jakim się posługujemy „chłopi-robotnicy” lub „robotnicy-chłopi” o tyle nie należy brać dosłownie, że jak pokazują liczby, wśród tych „robotników” są zarówno pracownicy fizyczni jak umysłowi, robotnicy przemysłowi jak i ekspedienci, woźni (a także rzemieślnicy) itd., a zatem różne zawody i różne stanowiska w zawodzie. Nie przeszkadza to jednak stwierdzić, że wzrost zarobkowania wśród ludności pozostającej na gospodarstwach rolnych oznacza w swoim zasadniczym kierunku odchodzenie od pracy rolniczej do nierolniczej, wiążące się w grupie małorolnych ze spadkiem znaczenia gospodarstwa rolnego, które z głównej podstawy utrzymania ro-

dziny staje się uzupełnieniem zarobków spoza gospodarstwa i na ogół spoza rolnictwa, głównie z pracy fizycznej w państwowych instytucjach i zakładach wytwórczych, wśród których pierwsze miejsce zajmuje przemysł.

Przedstawione tablice wskazują ponadto, że praca u sąsiadów straciła znaczenie jak e miała poprzednio. Spadek zarobkowania u sąsiadów to wynik naszej polityki gospodarczej a przede wszystkim industrializacji kraju. W konsekwencji tej polityki obserwujemy pogłębiający się proces słabnięcia zależności ekonomicznej gospodarzy biedniejszych od bogatszych.

Praca u sąsiadów i odrobki

Tabela 3 wskazuje na znaczny spadek zarobkowania u sąsiadów. Dla dodatkowej charakterystyki tego zjawiska podajemy tab. 4, która pokazuje jaki odsetek osób wśród ludności w wieku produkcyjnym stanowią zarobkujący w ogóle a jaki zarobkujący u sąsiadów.

Tabela 4

Osoby zarobkujące poza gospodarstwem, w tym u sąsiadów

Grupy obszarowe w ha	Odsetek osób zarobku- jących poza gospodar- stwem	Odsetek osób zarobku- jących u sąsiadów
w wieku 14—60 lat		
Rejon środkowo-zachodni		
Ogółem	22,2	3,4
0,5— 4	52,8	8,0
4 — 7	11,6	3,2
7 —14	6,5	0,5
14 i więcej	3,4	0,2
Rejon środkowo-wschodni		
Ogółem	14,5	3,1
0,5— 4	30,0	6,5
4 — 8	12,3	2,0
8 —12	6,3	1,0
12 i więcej	3,7	—
Rejon południowo-wschodni		
Ogółem	34,1	2,9
0,5— 3	63,3	5,9
3 — 6	22,5	1,6
6 —10	12,3	1,0
10 i więcej	2,6	—
Rejon południowo-zachodni		
Ogółem	58,3	1,8
0,5— 4	82,6	2,8
4 —10	39,1	1,2
10 —12	38,6	—
12 i więcej	7,1	—

Podstawowa dawniej forma zależności ekonomicznej rolników biedniejszych od bogatszych — zarobkowanie u sąsiadów ma jak widać z przedstawionych wyżej tablic zasięg stosunkowo niewielki. Nawet w rejonie środkowo-zachodnim, gdzie ta zależność miała najtrwalsze podstawy, odsetek osób zarobkujących u sąsiadów w wieku od 14 do 60 lat nie dosięga 4%. Odsetek ten jest naturalnie wyższy w grupie małorolnej i wynosi 8%. Podobne rozmiary ma analizowane zjawisko w rejonie środkowo-wschodnim, znacznie mniejsze w południowo-zachodnim.

Liczby przedstawione w tab. 4 obejmują wszystkich zarobkujących u sąsiadów niezależnie od tego, czy praca ta ma charakter stały czy dorywczy.

Wyodrębniając rodziny, dla których praca u sąsiadów odgrywa poważniejszą rolę w zdobyciu środków utrzymania i których członkowie pracowali u sąsiadów przynajmniej przez 100 dni w roku ustaliliśmy, że we wsiach badanych rejonu środkowo-zachodniego stanowią one 6% ogółu rodzin bezrolnych (przy czym liczba dni przepracowanych wynosi przeciętnie na rodzinę 168) i 4% ogółu rodzin posiadających od 0,5 do 4 ha (liczba dni przepracowanych wynosi przeciętnie 152, zaś łącznie z odrobkami 173 na rodzinę). Daje to nieco dokładniejszą orientację w liczebności proletariatu i półproletariatu wiejskiego, który jak stąd wynika, może być uznany za grupę szczątkową w społecznej strukturze wsi nawet w rejonie, gdzie stosunki kapitalistyczne w rolnictwie były przed wojną stosunkowo najbardziej rozwinięte.

Obok zarobkowania u sąsiadów, drugą poważną formą klasowej zależności rolników biedniejszych od bogatszych było odrabianie za wypożyczone konie, maszyny,

Tabela 5

Świadczenia odrobków w latach 1952—1957

Grupy obszarowe w ha	Odsetek rodzin odrabiających		Przeciętna liczba dni świadczonego odrobku na 1 gospodarstwo odrabiające	
	1952	1957	1952	1957
Rejon środkowo-zachodni				
Ogółem	28,1	24,3	17,2	16,0
0,5— 4	57,6	50,0	22,2	18,0
5 — 7	34,8	9,9	14,6	15,7
7 —14	17,0	9,8	10,2	5,3
14 —20	8,0	2,9	6,2	4,0
20 i więcej	—	—	—	—
Rejon środkowo-wschodni				
Ogółem	19,7	15,7	17,1	18,9
0,5— 4	37,4	36,5	19,8	20,0
4 — 8	15,1	9,9	16,4	18,8
8 —12	9,8	3,8	8,3	7,5
12 i więcej	6,5	2,8	3,9	5,3
Rejon południowo-wschodni ¹				
Ogółem	20,3	18,9	.	17,5
0,5— 3	35,1	28,8	.	17,7
3 — 6	10,5	8,6	.	16,9
6 —10	2,9	3,0	.	9,2
10 i więcej	—	—	.	—

¹ Dla rejonu południowo-wschodniego porównania obejmują lata 1947 i 1957.

dzierżawę ziemi, lub za mieszkań'e, ziarno na siew itp. Wyniki ankiety z 1957 r. pozwalają stwierdzić, że i ta forma zależności uległa pewnemu osłabieniu. Tab. 5 pokazuje zmiany, jakie w tym zakresie zaszły w latach 1952—57. Dotychczasowe opracowania pozwalają na porównanie danych dotyczących świadczenia odrobków dla trzech rejonów ziem starych.

Z tab. 5 wynika, że odrobki rozpowszechnione są głównie w grupach małorolnych. Są to przede wszystkim odrobki za konie i maszyny.

Gospodarzowi małorolnemu nie opłaca się kupować konia ani maszyn rolniczych. Czynnikiem konkurującym mogą być organizowane przez państwo lub kółka rolnicze punkty wynajmu maszyn z tym jednakże, że maszyny te wtedy tylko trafią do gospodarstw małorolnych, jeśli będą wynajmowane wraz z siłą pociągową. Ośrodki takie mogłyby skutecznie konkurować z sąsiedzkim wynajmem koni i maszyn i mogłyby znacznie ograniczyć nie tylko rozpowszechnianie samego zjawiska odrabiania, lecz także rozmiary odrobku świadczonego przez gospodarzy małorolnych. O tym, że decydującą przyczyną odrabiania jest brak siły pociągowej i maszyn rolniczych w gospodarstwach małorolnych świadczą liczby zawarte w tab. 6.

Tabela 6

Przyczyny świadczonych odrobków w 1957 r.

Grupy obszarowe	Liczba wypadków odrabiania	% udział wypadków odrabiania za:		
		konie	maszyny	inne ¹
w ogólnej liczbie wypadków odrabiania				
Rejon środkowo-zachodni				
Ogółem	291	68,4	26,8	4,8
0,5— 4	237	81,0	13,9	5,1
5 — 7	18	33,3	61,1	5,6
7 —14	33	3,0	94,0	3,0
14 —20	3	—	100,0	—
20 i więcej	—	—	—	—
Rejon środkowo-wschodni				
Ogółem	369	72,4	24,9	2,7
0,5— 4	250	87,2	9,6	3,2
4 — 8	98	45,9	52,0	2,1
8 —12	15	20,0	80,0	—
12 i więcej	6	16,7	83,3	—
Rejon południowo-wschodni				
Ogółem	609	79,1	19,9	1,0
0,5— 3	499	82,6	16,2	1,2
3 — 6	104	64,4	35,6	—
6 —10	6	50,0	50,0	—
10 i więcej	—	—	—	—
Rejon południowo-zachodni				
Ogółem	279	54,8	43,4	1,8
0,5— 4	200	68,0	30,0	2,0
4 —10	68	23,5	75,0	1,5
10 —12	8	—	100,0	—
12 i więcej	1	—	100,0	—

¹ Głównie za mieszkanie.

Tablica potwierdza, że grupą świadcząca odrobki jest we wszystkich rejonach grupa małorolnych. Główną przyczyną odrabiania w tej grupie jest brak siły pociągowej. Z badań dotyczących donajmu koni i maszyn wynika, że w rejonie środkowo-zachodnim donajmuje konia przeszło 81% gospodarzy małorolnych w tym 48% za odrobek. W innych rejonach liczby te są nieco mniejsze. W rejonie południowo-wschodnim donajmuje konia 76,8% małorolnym (w tym 26,2% za odrobek) zaś w środkowo-wschodnim 61,3% (w tym 34,1% za odrobek). Słabiej występuje zjawisko donajmu koni w rejonie południowo-zachodnim, gdzie również odrabianie występuje znacznie rzadziej. W tym rejonie, znacznie szerzej rozpowszechnony jest donajem maszyn, w tym również za odrobek. Zjawisko to występuje również w innych rejonach, szczególnie w grupach średniorolnych. Warto tu przytoczyć fakt, że chociaż z organizowanych przez kółka rolnicze zespołów maszynowych w pierwszym rzędzie korzystają właściciele gospodarstw średniorolnych, z możliwości donajmu maszyn wraz z traktorem jako siły pociągowej zainteresowani są również małorolnicy i jak się wydaje, w większym stopniu aniżeli wskazywałoby na to ich uczestnictwo w ruchu kółek rolniczych w ogóle¹.

W stosunku do danych z okresu 1947—1952, ostatnia ankieta wykazuje dalsze osłabienie zależności klasowych na wsi na tyle, na ile wyrażają się one w stosunkach pracy. Dotychczasowe liczby charakteryzowały jedną tylko stronę tej zależności mianowicie zarobkowanie i odrabianie u sąsiadów. Zobaczymy teraz jak wyglądają te zależności od drugiej strony: najmu obcej siły roboczej i pobierania odrobków przez właścicieli gospodarstw większych.

Najem robotników i pobieranie odrobków

O zmianach w korzystaniu z obcej siły roboczej mówi tabela 7. Sumuje ona wszystkie formy korzystania z obcej siły roboczej, a więc zarówno najem robotników stałych jak i dni ówkowych oraz pobrane odrobki. Nawet jeśli jedna tylko z tych form występowała w gospodarstwie badanym, gospodarstwo to zostało zaliczone do korzystających z obcej siły roboczej. Obok jednak zanotowania zjawiska notowaliśmy jego rozmiary. Tabela 7 mówi zatem nie tylko o zmianach w rozpowszechnieniu najmu i pobierania odrobków, lecz także wskazuje na ile zmieniła się liczba dni obcej pracy na gospodarstwo, co razem pozwala wnioskować o zmianach w zależnościach klasowych na wsi.

W grupach gospodarstw największych zjawisko korzystania z cudzej siły roboczej uległo wyraźnemu zmniejszeniu². Wyjątek pod tym względem stanowi jedynie rejon południowo-zachodni, w którym obserwujemy wzrost odsetka gospodarstw korzystających z cudzej pracy, jednak i tu rozmiar tego korzystania znacznie zmalał. W gospodarstwach mało- i średniorolnych zasięg tego zjawiska nie uległ zmniejszeniu, a nawet nieco wzrósł. Polityka ograniczania kułactwa dotknęła zatem (w tym zakresie) wyraźnie gospodarstwa większe. W nich też najbardziej widoczny jest spadek liczby dni korzystania z cudzej pracy. Przeciętna liczba dni pracy najemnej nawet w gospodarstwach największych jest kilkakrotnie niższa niż ilość pracy świadczonej przez rodzinę. Dla uchwycenia odsetka gospodarstw zdecydowanie kapitalistycznych wydzieliliśmy wśród gospodarstw badanych o powierzchni powyżej 14 ha te, w których liczba dni obcej pracy wynosiła co najmniej 200. Na 145 gospodarstw z tej grupy w rejonie środkowo-zachodnim znaleźliśmy zaledwie 11 takich, w których rozmiar cudzej pracy przewyższał 200 dni w roku. Przeciętnie przypadało na każde z tych jedenastu gospodarstw 385 dni pracy cudzej.

Odsetek gospodarstw wyraźnie kapitalistycznych (jeśli wnioskować tylko na podstawie faktu korzystania z cudzej pracy) byłby zatem znikomy (ok. 1%). Należy pamiętać jednak, że rozmiar cudzej pracy w danym gospodarstwie ustalono na podstawie informacji właściciela tego gospodarstwa (co prawda konfrontowanej z informacjami innych gospodarzy), co pozwala sądzić, że mimo w ogóle większej łatwości uzyskania informacji w r. 1957 niż w 1952, dane powyższe nie dają pełnego obrazu omawianego zjawiska.

¹ B. Gałęski i A. Romanow — Rzeczywistość kółek rolniczych w świetle ankiety. *Więść Współczesna* nr 9, 1959.

² W rejonie południowo-wschodnim w 1957 r. obserwujemy pewien wzrost odsetka korzystania z cudzej siły roboczej w grupie najwyższej. Jednak w 1947 r. nie uwzględniono pobranych odrobków.

Tabela 7

Zmiany w korzystaniu z obcej siły roboczej w latach 1952—1957

Grupy obszarowe w ha	Na 100 gospodarstw zbadanych korzystało z cudzej siły roboczej		Przeciętna liczba dni korzystania z cudzej siły roboczej na 1 gospodarstwo korzystające	
	1952	1957	1952	1957
Rejon środkowo-zachodni				
Ogółem	49,1	37,7	84,6	49,3
0,5— 4	10,0	11,4	9,1	23,2
4 — 7	40,4	38,9	41,4	29,5
7 —14	56,8	50,0	38,3	37,4
14 —20	74,4	76,9	82,0	74,6
20 —25	92,5	89,7	188,0	111,5
20 i więcej	96,6	91,7	395,3	123,6
Rejon środkowo-wschodni				
Ogółem	29,3	28,5	75,9	58,5
0,5— 4	13,4	15,2	14,7	34,2
4 — 8	26,8	26,2	34,4	29,9
8 —12	38,2	40,8	51,0	45,6
12 i więcej	63,0	55,6	190,6	156,6
Rejon południowo-wschodni ¹				
Ogółem	25,1	28,4	121,1	23,4
0,5— 3	7,8	19,2	81,7	19,2
3 — 6	28,3	34,5	88,0	20,9
6 —10	49,8	61,9	125,6	28,7
10 i więcej	60,0	64,0	379,7	118,3
Rejon południowo-zachodni				
Ogółem	28,1	18,7	39,0	22,8
0,5— 4	9,4	5,3	15,0	35,1
4 —10	35,7	25,7	33,0	19,7
10 —12	42,6	30,7	42,0	26,3
12 i więcej	30,8	53,6	237,0	19,7

¹ Ze względu na brak danych dla 1952 r. podano dane dla 1947 r. Dane te nie obejmują pobierania odrodków.

Trzeba stwierdzić dalej, że w 1957 r. skutki polityki ograniczania kułactwa były jeszcze wyraźne. Wywiady przeprowadzone w początku 1959 roku nie dają podstaw do stwierdzenia, że odbudowujące się gospodarstwa większe odbudowały również i donajem w dawnej skali. Przeciwnie — wśród właścicieli tych gospodarstw wystąpiła wyraźna tendencja ograniczenia najmu.

Spadek w korzystaniu z obcej siły roboczej wynika przede wszystkim z ograniczenia donajmu stałego. Wskazuje na to tablica 8 zestawiona tylko dla rejonu środkowo-zachodniego i środkowo-wschodniego, w których ta forma donajmu występuje w większym stopniu niż w pozostałych rejonach.

Tabela 8

Zmiany donajmu siły roboczej w formie stałej

Grupy obszarowe w ha	Na 100 gospodarstw zbadanych korzystało z donajmu stałego		Przeciętna liczba dni donajmu stałego na 1 gospodarstwo korzystające	
	1952	1957	1952	1957
Rejon środkowo-zachodni				
Ogółem	5,1	1,2	362,5	323,1
0,5— 4	—	0,3	—	300,0
4 — 7	2,2	0,6	300,0	300,0
7 —14	2,9	0,9	309,0	300,0
14 —20	8,0	3,9	300,0	300,0
20 —25	30,0	10,3	342,5	400,0
25 i więcej	48,3	8,3	450,0	300,0
Rejon środkowo-wschodni				
Ogółem	2,6	1,0	342,0	385,2
0,5— 4	—	0,5	—	400,0
4 — 8	1,3	0,3	245,3	300,0
8 —12	2,9	1,0	265,0	300,0
12 i więcej	13,0	5,6	401,9	431,3

Częstotliwość występowania stałego donajmu w obu rejonach uległa wyraźnemu zmniejszeniu. Natomiast rozmiary najmu stałego na 1 gospodarstwo uległy zmniejszeniu jedynie w gospodarstwach największych (powyżej 25 ha) w rejonie środkowo-zachodnim. W innych grupach pozostały na tym samym poziomie i nie przekraczają na ogół 300 dni w roku (tj. jeden stały robotnik).

Dla orientacji w warunkach donajmu podajemy przykład z jednej ze wsi rejonu środkowo-zachodniego¹. W gospodarstwie o powierzchni 51 ha zatrudnionych jest 2 robotników stałych oraz 5 sezonowo. Robotnicy stali otrzymują wynagrodzenie częściowo w gotówce, częściowo w naturaliach. Jeden z nich (zatrudniony przy koniach) pobiera 1.300 zł miesięcznie, 13 q zboża rocznie, codziennie 3 ltr mleka oraz otrzymuje 0,5 ha pod uprawę ziemniaków na swoje potrzeby. Drugi płacony jest tak jak robotnik sezonowy po 40 zł za dniówkę, a ponadto dostaje 1 q żyta i 1 q pszenicy rocznie i ma również wydzielone 0,5 ha z emi pod ziemniaki. Robotnicy sezonowi otrzymują poza opłatą za dniówkę i 0,25 ha ziemi pod ziemniaki. Zarówno robotnicy stali jak i sezonowi mieszkają w budynkach należących do właściciela. W innym gospodarstwie w tejże wsi uposażenie miesięczne robotników stałych jest nieco niższe, otrzymują oni miesięcznie 900 zł, 12,5 q zboża na rok, codziennie 2 ltr mleka oraz 0,5 ha pod ziemniaki. Robotnicy dniówkowi zarabiają nieco więcej za dzień pracy (zależnie od rodzaju pracy) nie korzystają jednak z innych świadczeń. Obok innych przyczyn odejścia od najmu stałego i sezonowego może być w rejonie środkowo-zachodnim podyktowane m. in. również wysokimi kosztami tej formy najmu.

W porównaniu do zmian, jakie zaszły w najmie stałym, najem dniówkowy zmienił się nieznacznie. Wskazuje na to tab. 9.

Rozpowszechnienie najmu dniówkowego w przedstawionych rejonach uległo pewnemu zmniejszeniu we wszystkich grupach obszarowych. Natomiast liczba dni pracy na 1 gospodarstwo donajmujące nie tylko zmniejszyła się, ale nawet nieco wzrosła. Wskazuje to na wzrost znaczenia najmu dniówkowego w porównaniu do najmu stałego jak i na stosunkowo większą trwałość tej formy korzystania z cudzej pracy. Utrzymanie się, czy nawet wzrost liczby dni najmu dniówkowego bynajmniej nie rekompensuje spadku dni najmu stałego i ogólna tendencja wyrażająca się w tab. 7

¹ Dane pochodzą z wywiadu przeprowadzonego na początku 1959 r.

Tabela 9

Najem dniówkowy w latach 1952—1957

Grupy obszarowe w ha	Na 100 gospodarstw zbadanych korzystało z donajmu dniówko- wego		Przeciętna liczba dni donajmu dniówkowego na 1 gospodar- stwo korzystające z donajmu	
	1952	1957	1952	1957
Rejon środkowo-zachodni				
Ogółem	34,3	28,9	37,6	38,2
0,5— 4	7,6	8,7	9,1	14,5
4 — 7	34,8	25,9	26,1	23,4
7 —14	41,7	38,8	22,4	29,8
14 —20	59,2	64,4	40,6	56,2
20 —25	80,0	69,0	49,1	72,4
25 i więcej	89,7	66,7	129,8	121,5
Rejon środkowo-wschodni ¹				
Ogółem	29,4	22,1	40,4	47,7
0,5— 4	13,5	11,6	14,0	21,5
4 — 8	27,6	19,1	22,2	26,3
8 —12	40,1	30,7	27,1	35,5
12 i więcej	70,1	50,5	101,2	115,4

¹ W 1952 r. najem dniówkowy jest przedstawiony łącznie z pobieraniem odrobków.

jest jak powiedzieliśmy spadkowa. Występowanie tej tendencji nie zapobiega utrzymaniu się odrobkowych form korzystania z cudzej pracy. Obraz zmian w tym zakresie daje tab. 10.

Pobieranie odrobków jako forma korzystania z cudzej pracy utrzymuje się w zasadzie na dawnym poziomie, a przeciętna liczba dni pobranych odrobków nawet nieco wzrosła. Poważniejszemu zmniejszeniu uległa ta forma korzystania z obcej siły roboczej tylko w największych gospodarstwach rejonu środkowo-zachodniego.

Odrobki pobierane są głównie za wynajem koni, w drugiej kolejności za maszyny. Odrobek za ziemię występuje w większym stopniu jedynie w rejonie środkowo-zachodnim i środkowo-wschodnim, a za mieszkanie w środkowo-zachodnim i pld.-zachodnim.

Utrzymanie się stopnia rozpowszechnienia i rozmiarów odrobku, to drugi czynnik w pewnym lecz raczej niewielkim stopniu rekompensujący spadek najmu stałego. Najem stały rozwinięty był w grupach większych gospodarstw chłopskich i w tych grupach nie wzrósł donajem dniówkowy ani odrobki. Zwiększyło się jednak ich znaczenie. Wskazuje na to tab. 11 zestawiona tylko dla rejonu środkowo-zachodniego, pokazująca zmiany jakie zaszły w udziale różnych form korzystania z obcej siły roboczej w ogólnej liczbie dni pracy cudzej na 1 gospodarstwo.

W tabeli widoczny jest spadek znaczenia najmu stałego we wszystkich grupach, poza grupą gospodarstw małorolnych (nie są to jednak typowe gospodarstwa) oraz wzrost znaczenia najmu dniówkowego i odrobków. Jednakże odrobki dają jak widać z tabeli niewielki odsetek dni cudzej pracy.

W gospodarstwach największych rejonu środkowo-zachodniego nie przekracza on 7%, zaś dla wszystkich gospodarstw 19%. Stosunkowo większe znaczenie mają odrobki w rejonie południowo-wschodnim, lecz i tam raczej w grupach średniorolnych niż w większych obszarowo. Jedynie w rejonie południowo-zachodnim odrobki w najważniejszym stopniu występują także wśród gospodarstw o powierzchni powyżej 12 ha. Tam jednakże korzystanie z cudzej pracy, ma znacznie mniejszy zakres, a grupa powyżej 12 ha nosi wyraźniej niż gdzie indziej charakter średniacki. Porównanie struktury obcej siły roboczej w r. 1957 w poszczególnych rejonach daje tab. 12.

Tabela 10

Zmiany w korzystaniu z odrobków

Grupy obszarowe w ha	Na 100 gospodarstw zbadanych korzystało z odrobków		Przeciętna liczba dni pobra- nych odrobków na 1 gospo- darstwo korzystające z odrob- ków	
	1952	1957	1952	1957
	Rejon środkowo-zachodni			
Ogółem	17,4	14,6	17,6	24,1
0,5—4	2,9	3,0	9,0	20,1
4—7	6,7	17,9	10,5	19,8
7—14	23,9	19,8	13,1	22,5
14—20	33,6	28,9	18,9	33,3
20—25	37,5	37,9	27,0	22,9
25 i więcej	41,4	25,0	40,7	29,3
Rejon środkowo-wschodni				
Ogółem	11,3	10,8	21,5	21,8
0,5—4	2,8	4,7	16,0	17,5
4—8	11,8	10,3	20,6	18,2
8—12	13,4	17,9	22,5	26,2
12 i więcej	30,0	18,1	23,3	26,4

Tabela 11

Struktura dni korzystania z cudzej siły roboczej wg form korzystania
w rejonie środkowo-zachodnim

Grupy obszarowe w ha	Rok	Udział dni cudzej pracy wg form:			
		ogółem	najem stały	najem dniów- kowy	odrobki
		w stosunku do ogólnej liczby dni cudzej pracy			
Ogółem	1952	100,0	49,8	41,9	8,3
	1957	100,0	21,6	59,5	18,9
0,5—4	1952	100,0	—	73,0	27,0
	1957	100,0	28,1	47,5	24,4
4—7	1952	100,0	40,3	55,5	4,2
	1957	100,0	16,2	53,0	30,8
7—14	1952	100,0	40,7	45,0	14,3
	1957	100,0	14,2	61,9	23,9
14—20	1952	100,0	39,3	50,3	10,4
	1957	100,0	20,1	63,2	16,7
20—25	1952	100,0	63,4	30,8	5,8
	1957	100,0	41,4	49,9	8,7
20 i więcej	1952	100,0	56,9	38,7	4,4
	1957	100,0	22,0	71,5	6,5

Tabela 12

Struktura korzystania z obcej siły roboczej w dniach wg form korzystania w 1957 r.

Grupy obszarowe w ha	Ogółem dni korzystania z obcej siły roboczej	W tym korzystało w formie		
		stałej	dniówkowej	odrobkowej
Rejon środkowo-zachodni				
Ogółem	100,0	21,6	59,5	18,9
0,5—4	100,0	28,1	47,5	24,4
4—7	100,0	16,2	53,0	30,8
7—14	100,0	14,2	61,9	23,9
14—20	100,0	20,1	63,2	16,7
20—25	100,0	41,4	49,9	8,7
25 i więcej	100,0	22,0	71,5	6,5
Rejon środkowo-wschodni				
Ogółem	100,0	22,8	63,1	14,1
0,5—4	100,0	36,2	48,0	15,8
4—8	100,0	11,8	64,3	23,9
8—12	100,0	16,2	58,6	25,2
12 i więcej	100,0	27,5	67,0	5,5
Rejon południowo-wschodni				
Ogółem	100,0	11,9	56,6	33,5
0,5—3	100,0	19,8	56,3	23,9
3—6	100,0	9,0	50,1	40,9
6—10	100,0	—	57,9	42,1
10 i więcej	100,0	20,0	70,1	9,9
Rejon południowo-zachodni				
Ogółem	100,0	14,7	32,9	52,4
0,5—4	100,0	68,3	16,5	15,2
4—10	100,0	—	37,7	62,3
10—12	100,0	—	40,4	59,6
12 i więcej	100,0	—	29,5	70,5

Wyrażone w stosunkach pracy zależności klasowe analizowane od strony różnych form korzystania z cudzej pracy wskazują na tę samą generalną tendencję. Tendencja ta da się zawrzeć w stwierdzeniu, że w okresie 1952—57 mieliśmy w dalszym ciągu do czynienia z osłabieniem zależności klasowych na wsi. Potężnym czynnikiem powodującym to zjawisko jest wzrost zarobkowania małorolnych rodzin chłopskich w uspołecznionych zakładach pracy. Sporą rolę w okresie badanym odegrała w tym zagadnieniu również polityka ograniczania, którą osłabiła bądź nawet zlikwidowała szereg większych obszarowo gospodarstw chłopskich. Nie ona jednak, jak się wydaje, była w tym wypadku czynnikiem głównym, przynajmniej jeśli pod polityką ograniczania rozumieć wysoką progresję w podatku i obowiązkowych dostawach. Zaważył tu raczej całokształt warunków, w których z jednej strony właściciele gospodarstw drobnych mają szerokie możliwości wyboru odpowiadającej im pracy zaś właściciele gospodarstw dużych nie mieli ani sił ani bodźców, aby rozwinąć gospodarkę. Nowa polityka rolna stworzyła takie bodźce, ale zarazem rozszerzyła możliwości mechanizacji gospodarstw oraz obszarowego „ześređniaczenia” gospodarstw dużych. W tej sytuacji tendencja słabnięcia więzów zależności klasowych na wsi jak się wydaje, może mieć charakter trwały.